

IZTUETAREN GUIPUZCOACO CONDAIRA-REN INGURUAN

Donostia, 1993-II-26

Jose Garmendia Arruebarrena

AURKIBIDEA

1. Pentsio baten obligazioa.
2. Argitalpena.
3. Gure asmoa.
4. Esku-idaztiaren azalpena.
5. Bi hitzaurre.
6. Bilboko hitzaurrea.
7. *Condaira*-ren azterketa.
8. Bachiller Zaldivia-ren *Kondaira* Iztueta-nean.
9. Iztueta-k dakartzan idazleak.
10. Zeintzuk idazle kopiatzen dituen.
11. Gipuzkoako herriko seme ospetsuak.
12. Zamakola Iztueta-n.
13. *Condaira*-ren balioa.
14. Iztueta bere tokian.
15. Bibliografia.

1. Pentsio baten obligazioa

Gipuzkoako Kondairari buruz euskaraz idatzitako lehenengo liburua, hau da Iztuetak idatzitako *Guipuzcoaco Condaira*-k ez du izan orain arte, estimazio haundirik. Zergatik? Iztueta bera hil ondoren argitaratu zelako? Ditekena da. Izan ere, Iztueta 1845.urtean hil zen, eta bere liburua 1847, bi urte gerogo, argitaratu zen. Iztuetak lortu zuen Aldunditik 1840. urtean pentsio bat bere bizitza gutzirako: sei erreal eguneko.

Diru honen truke, Iztuetak Aldundiari eman behar zizkion Dantzari buruz idatzitako liburua, ta gainera Gipuzkoako kondairari ta ohiturei buruz idatziko zuen guztia. Hala Gipuzkoako kondaira joan zen Aldundira eta bertan gordea egon zen, harik eta argitaratu zuten arte.

Aidanez, Koldo Mitxelenak Iztuetaren Aldundiarekiko obligazio honen berri etzekien, ba berak esaten du:

“el texto de *Condaira*, cuyo original no se sabe al parecer dónde fué a parar, merecería un repaso, ya que la edición es claramente imperfecta: así, en la p. 258 *Marco Aurelio* y *Cleopatra* están convertidos en *Mario A* y *Elio Patra*, etc. Compárense —añade— las diferencias que se observan entre el texto original de la carta-prólogo de Larramendi a Mendiburu y el trozo copiado en *Condaira*: junto a retoques imputables a Iztueta, faltan algunas palabras indispensables y hay otras erratas. Por otra parte, la “página final del primer manuscrito de Historia de Guipúzcoa, cuyo facsímil da Garmendia no coincide más que en líneas generales con lo que se imprimió en 1847.”(1)

“Iztueta, testigo político da su época”, hortik atera ditut hitz horiek. Lan honekin parte hartu zuen Mitxelenak Bordeleko Unibersitateko batzar batean gure Haritschelhar jaunak antolatu o eratua. Gaiak liburuan argitaratu ziren 1978. urtean. Nik eskainita, Mitxelenak bidali zizkidan Salamanca-tik, bi urte aurrez 1976-X-26 (2). Geroago berrituko ditugu aipamen batzuk Mitxelena-ren iritziei buruz.

Aspaldidanik zetorren Iztueta bere idatzi hori burutzen eta antzina-tik zeukan idazteko asmoa. Hala Bergara-tik 1829. urtean Santiago de Unceta, diputatuak, esaten dio: “Ya ve Ud. que no todos piensan como

(1) Ikusi Université de Bordeaux III. Institut d'Etudes Ibériques et Ibero-Américaines. Euskaltzaindia (Académie de la langue basque). *Euskal Herria (1789-1850)* Actes du Colloque International D'Etudes Basques (Bordeaux 3-5 mai 1976). Société des amis du Musée Basque. Bayonne, 1978. Mitxelenaren lana “Iztueta, testigo político de su época” azaltzen da 167-179 orrialdietan. Nire aspaldiko bihotzeko lagunek Hasparren-dik bialduak. Mila esker, Joseph Zabalo jaunari.

(2) Baita ere gutun interesgarria.

fray Bartolo, con que anímese Ud. decir más y más de nuestra Euskera y del genio, usos y costumbres de los antiguos auskaldunes...” (3).

1824. urtean, *Dantza* liburua argitaratu zuenean, Iztueta jotzen zuten “jakinsuenetako bat bezala gai ortan erderaztik euskerara itzultzen trebezatzat”. Hala zioen Ramón de Guerecak Zarauz-tik 1826. urtean (4).

1840. urtean, beste aitormen bat egiten du Agustín Pascual Iturriaga-k. Dokumentu hori aurkitu leike “Registros de las Juntas Generales de Guipuzcoa celebradas en Cestona”. Bertan aipatzen da Iztueta-ri emandako pentsioa bere bizitza guztirako. “La reclamación de no haber cobrado seis meses en 1834 por obstáculos de guerra —se dice— ha sido objeto de un examen especial y se ilustró con un informe que D. Agustín de Iturriaga en 19 de julio de 1839 dió a la Diputación Provincial de que era vocal, y cuyas conclusiones adoptó dicha Corporación en decreto de 2 de agosto del mismo año, rechazando la reclamación”. Gerorego irakurtzen dugu: “Con este motivo la representación de la villa de Azpeitia puso en consideración de la Junta que en las circunstancias actuales convendría mucho estimular el celo de todos aquellos que quisiesen ocuparse en describir el carácter y uso de los Vascongados para que de este modo se hiciesen públicas las excelencias de este país: que teniendo noticia de que el guipuzcoano D. Juan Ignacio de Iztueta se ocupa hace tiempo en escribir una obra de esta naturaleza, desearía que se le consignase una pensión vitalicia, que le sirviese de incentivo para la conclusión de dicha obra y de premio para la que anteriormente tiene publicada sobre las danzas y canciones antiguas del país. La Junta tomó en consideración y acogió con su acostumbrada benevolencia la precedente exposición, y en su vista, teniendo presentes los méritos contraídos por el referido D. Juan Ignacio de Iztueta, acordó señalarle una pensión vitalicia de seis reales diarios, a condición de que a su muerte habían de quedar como propiedad de esta Provincia, tanto la obra que anteriormente tiene escrita sobre los bailes y canciones antiguas del País, como cualquiera otra que publique o deje escrita sobre el carácter, usos y costumbres del País”. (5)

(3) Ikus *Obras inéditas de Iztueta*, José Garmendia Arruebarrena, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, 1968, 139.or. Unceta-ren gutunak bost gutunak bertan: 132-138.orr.

(4) XII-21.ean bertan. Ikusi Lecluse-n gutunak 1826. urtekoak.

(5) Ikus 112. ta 113.orr.

2. Argitalpena

Burura datorkigun lehenengo galdera hau da: Nork hartu zituen argitaratzeko lanak? Bere oso lagun zen esan ohi da Agustín Pascual Iturriagak hartu zituela. Honek, dudarik gabe, irakurri zuen liburua, zerbait erantsi ere bai, orri batzuk kendu ere bai; gero ikusiko dugu.

Guk esango genuke Aldundiko idazkari zen Ramón de Guereca-k parte haundia hartu zuela. Honek, manuskritoaren hitzaurrearen ondoren, orri batean jartzen du ohar horrekin:

“Don Juan Ignacio de Iztueta murió el día 18 de agosto de 1845, siendo de edad de 78 años y escribió esta obra en los tres últimos de su vida, teniendo temblorosa la mano, como se deja conocer por la misma forma de la letra”. Tolosa, 31 de diciembre de 1847. Ramón de Guereca. (6)

Ez dakigu liburua zenbat ale argitaratu ziren. Bakar-bakarrik *Registro de Juntas Generales* 1848. urtean berri hauek arkitu ditugu: “A Don Ignacio Ramón Baroja por el coste de papel e impresión de la obra de la Historia de la Provincia de Guipúzcoa que el difunto D. Juan Ignacio Iztueta dejó escrita en vascuence = 3.000 rs.”. Beste aipamen bat ere badago: “Al Sr. Diputado General adjunto en ejercicio D. Melitón Ramery por el coste que tuvo la encuadernación hecha en Bayona de dos ejemplares de la Historia de Guipúzcoa escrita en vascuence por D. Ignacio Iztueta = 53 rs., 8 v.” (7)

Iztueta-ren jaiotzaren bigarren ehungarren urtea ospatu zenean, 1967. urtean, oso ale gutxi bilatzen ziren. La Gran Enciclopedia Vasca-k argitaratu zuen Bilbo-n 1975. urtean facsimil bat, erdarara itzuliz eta Jose Lasa Apalategi-ren hitzaurrearekin.

3. Gure asmoa

Alderdi askotatik begiratu behar zaio idazti honi. Hasteko, Iztueta-k idatzitako manuskritotik, gero argitaratu zirenekin egin ziren alderdi edo diferentziak. Ikasketa bat hitzaurreari. Garrantzi haundikoa da nondik jaso zituen Iztuetak-k bere liburuko gaiak jakitea. Hauxe da, gainera, jakingarriena. Eta azkenik, komeniko litzatekeela argitaratze kritikiko bat egitea, bere ohar eta guzti, Iztueta-ren liburuarena.

(6) Aldundi eta Biltzarren idazkaria 35 urte gehiagotan ezana ia 1850 arte. “Guipuzcoaco Condaira-ri idazkiorri ohar bat ipini zion eta geroago hitzaurrea Lardizaba-len *Eusko-Gramatikari*. Tolosa-ko Artxibo orokorrean azaltzen da bere izena idazki askotan Aldundiari zor zikaizkion zirela eta, adibidez, Aldundiak eta Oñatiko herriek beren Gipuzkoako elkartasunerako egin zituzten itunean.

(7) Ikusi esan diren “Registros”-tan sarrerak eta irteerak 1847-VI-2-tik 1848 V-31 arte.

4. Esku idaztiaren azalpena

149 orri ditu (koartilla tipokoak) CF 89 seinalearekin izenpetua. Bera da 1845. urteko abuztuaren 21.ean egin zen inbentario-ko liburuetan, eta honela dio:

“Doscientas noventa y seis en 4.º completas, escritas por el finado D. Juan Ignacio de Iztueta y otra hoja principiada en describir el carácter y usos de los vascongados, cuya obra, con la que tiene escrita sobre los bailes y canciones antiguas del Pais, según el acuerdo celebrado al tiempo de la concesión de la pensión vitalicia de los seis reales diarios debe quedarse como propiedad de esta provincia...”.

Orria luzeran 22 zmt, zabalera 14'5. Azkeneko hiru orriak falta dira. Orri horietan ez dira aipatzen Zarauzko, Zumarragako eta Zumaiako seme ospetsuak. Zazpi errenkada bakarrik ekartzen ditu Zaldibia bere herriari buruz. Hitzaurreak sei orri betetzen ditu. Bat eta beste orri guztiak 292 folio izango ziren. Azal soil batekin, kanpotik izkirik gabe. Orriren bat falta bazaio, badaramatza bertso luzea batzuk ahuntzaldeei buruz, Iztueta-ren manuskritoan ez datozenak.

Iztueta-k ez du azenturik erabiltzen. Aita Larramendi'ren *Diccionario Trilingüe*-ri jarraitzen dio. Orri bakoitzaren azpiko aldean, lerro baten, azpitik jartzen ditu euskarazko hitzak, erdarara itzuliz. Argitaturiko liburuan, oharrak eztira ageri orri bakoitzean, bukaeran baizik, “lexiko” bat bezala.

Zergatik egin ote zen horrela? —Baliteke, askotan hitz berdinak azalzen direlako eta inprentaren erraztasunerako.

Ikusi dazagun zehatzago esandakoa.

Iztuetaren liburua 55.or. (argitaratuaren 188.or.) harriturik esan da gero:

“iGuipuzcoak beredim bat arto eta gari badu!”, idazten du: “Provincia onetako auzten bicitza eta eriotza azaldutzeko neucan asmo egiña; bañan lanbide au batzubentzat dalako txit gozoa eta besteentzat dalako guztiz samiña, lagatzen det bere oñean ishilla-ishilla”.

Esaera hauek ez datoz argitaratutako liburuan; bai ordea ahuntzei buruzko estrofak (lehenengoan azaltzen ez direnak).

Estrofa horiek datoz 188.or. (3 lerro), 189, 190 eta 191.or. (5 lerro bakarrik) Tolosa'ko “Archivo General de Guipuzcoa”-dalako horretan ikus liteke, urte haietan (1826-1844) zebilen eztabaida ahuntza-ren alde eta aurka. Horrela, azaltzen da getariar bat, Joaquin Maria de Berroeta Aldamar. Honek ekarri zituen Paris-tik Tibet-ko ahuntz batzuk,

hemengoen arraza hobetzeko. 1827. urtean azaltzen da Aldundiaren agindu bat, ahuntzak hiltzeko agintzen duena. Beste batzuetan, baimena emanez ahuntzak edukitzeko; eta baita ere ahuntzak akabatzeke (1844). (8)

Iztueta-k etzuen nahi izan, ez alde batera ez bestera jo. Agustín Pascual Iturriaga izango zen seguru asko liburuan azaltzea nahi izan zuena.

Hirugarren zatiko XVII. aburuan (519-525.orr.) kontaktzen zaigkigunean frantsesen eta gipuzkoarren artean zeuzkaten hasarreak eta burrukak, ikusten ditugu ezberdintasun batzuk eta baita ere gertakizun bat ixildu egiten duela.

Inprimitu liburuan esaten da:

“Guipuzcoatarrak francesequin cenbat... (manuskritoaren 321.or. ‘hiru aldiz’, inprimatu du ‘lehenengo disida’ ez da ahaltsu...

Monsieur Chanfarron jaun aundia, Irun aranzun datza illic ezarria”.

Gero manuskritoak “Iru agleandara illa” falta da hirugarren disida, batez ere gertakin bat Iztuetak hartzen duena Zaldibia XIX: “Un hijo del Solar de Améqueta, habiendo tratado casarse con hija y heredera del Palacio de Semper, que es en Labort, nunca quiso efectuar el casamiento a menos que primero vengase la muerte de su suegro, padre de la esposa a quien el Sr. de Urtubia mató a tuerto y para capturarlo, le buscó en su tierra y le desafió e hizo armas con él y le venció y mató y llevó su cabeza a la esposa en arras, cosa ejemplar para los que mal matan a otros”.

Iztuetak idazten du manuskritoan: “Dempora bezperein eguin izan ceban beste guipuzcoatar batec Franciaco Lurrean bertaco ehec jaun andi batequin pelea gogoz bat alcar disidaturic. Modu onetan Amezqueta deitzen zaion Guipuzcoaco eche purubeco seme nagusia arquitzentzan ezkontzeko itza ta eskua emanik, Franciaco erri Semperecoen cegoen Jaureguico alaba eta Jabeari; ceñaren aita ondraduari bicia quendu izan ción Urtubia-co Jaunac salduqueriaz ya oquerca. Amezquetaco seme galai onore andico onecnet zeban escondu nai izan, alic eta bere emazte-gaiaren aitari bide bague emandaco eriotza itsusia ordaindu cezan arteraño. Beragaitic joan izan citzañon Urtubia-co jaunari bere atarira, eta guiza bidez disidaturic Jarri- erazo ceban armaturic peleat zera berarequin; bai ta garaitu eta bertan bota ere illozotric arin asqui; eta oen burua eraman cion ezcontzeko itza utzen (a) ¿ (?) ceuban; Sempereco Jaureguico alaba ta Jabe maite maitatiari esaten ciolaric, ona emen non

(8) Ikusi leg. 179, bigarren zatian.

darcan (amodiozco naita = borrado con una linea) biotzaren erdi erdico mamitic zureganaco daucadan amodiozco maitasun iracequiaren sinitsgarri zure aita onari alduqueriaz ta oquerca bicia quendu izan cion Urtubia-co Jaun ta Jabearen burua; ceña zure beguiaren aurrean ifini (cent = borrado) artian laquieta zunic etzegoen nere barruan”.

Gero datoz estrofa hauek liburuan –inprimatuak– azaltzen ez direnak:

Amezquetaco seme prestuaren griña
Izandu zalaco ain leiala ta piña
Urtubiaco Jauna lagaturik illa
Escontza izanduzan maitaro eguiña.

Hirugarren zatiko laugarren aburuan, aipatzen ditu noiz eta nola hasi zen lurraren lanketa, eta horretarako erabiltzen zituzten tresnen izenak... esaten da *al nuben*. Mitxelenak esaten du *al na-ban* izango dela eta arrazoa dauka. Manuskritoan esaten da *al ne-ban*.

Mitxelenak esaten duena Mario Antonio eta Elio Patra, izan beharrez Marco Antonio eta Cleópatra, Iztueta-ren manuskrito-an idazten du inprimitua dagoen bezala. Esan beharra dago, orduan inprimitzaileak ondo gauzak egiten zituela, gaur baino hobetoago. Lan baten niri ipini didate: “*Cazadores vascos a Indias en el siglo XVII*”; *Cargadores vascos...* ordez.

Hirugarren zatiko VI. aburuan (orr. 242) “andia dutenac”/gero azaltzen dira bi errenkada borratuta manuskrito-an, gero 244.or. bezela “galai-gazteren bat”. Aburu bertan (268.or.), manuskrito-an *Lartaungo* eta *Lartaunen* azaltzen dira azpimarratuta edo indartuta. 269.or *Rege-n* partez dau *Reje*.

Gauza hau bukatzeko esan dezagun, horiek direla bilatzen diren ezberditasunak manuskrito eta liburu inprimituarekin; hirugarren aburuan lehenengo zatian manuskritoan esaten duela *Españaren icena gozoa*, ta inprimituan bakarrik *España-ren icena*. Baita ere “Noiztic, nondic eta noracoa”, manuskritoan *noralacoa*. Lerro batzuk gero, “oroitezcarrizco”, manuskritoan “oricercarrico”.

5. Hitzaurrea

Iztueta langile porrokatua zen, gauzak ondo egiten maite zuena. Hara zer esaten dion eskutitz batean, 1828. urtean; Pablo Ulibarri-ri: “Sinistatu bear nazu berrogei egun igaroetan ez dezana izan lo pizza bat eguiteco dui bat asti ere, cergatic izan deran eracutzi bearra 50 Ezpata dantzari-reguin, 25 motil gastechori anciñaco canta urritarac...

“Eta jarraitzen du: ‘Oizaz gañera izan det gauric gucienac galdu biarra euzcarazco itz neurtu eta beste itzquida anitz eguiten”.

Badakigu eta ezagutzen ditugu bi hitzaurreak Iztueta-k egin zituenak *Dantzako* liburuarentzat (9). Hori bera egin zuen *Guipuzcoaco Condaira*-rentzat.

Arrazoi haundiarekin esaten du Mitxelena jaunak hitzaurrean falta direla hitz beharrezkoak Larramendi-k 1747.ean Mendiburu-ri egin zion gutuneko hitzaurrean. Ohar honen aurretik ikusten dugu manuskritoan *opo orpo*-ren ordez eta *izkribu*, inprimituan *t* delakoarekin.

Lehenengo aurrena kopiatuko dugu Larramendiren testua (10), eta beraren barruan Iztuetak hitzaurrean dauden desberdinak eta diferentziak. Larramendik honela dio: “Escriturac nombait diona da ‘aurcho ogui esqué ceuden, ta etzan norc pusca cizaten” azpimarratuta; ez Iztuetarenean; *ta* orain (Iztueta-k ez du ipintzen *ta*) ere auxé berá esán dezaquegu Euskalerrarentzat (Iztuetarenean berriz “orain bere esan dezaquegu, bada auishen berpera euskalerrientzaco”. “Bada Jaincoarén itzaren oguia chiquitu báqueaz, sequereác igártuac bezala goseác hilcen daude ascó ta ascó” (Bi errenkada hauek ez daude Iztuetarenean eta horregatik ez da Iztueta-ren testua ulertzen ondo).

“Ordea cer da ansi enzule guéyena erausi hurá aditzen ezpadute?”. Iztuetak berriz “cer da ansi ordea baldin entzuleric gueienac eraus ura aditzen ezpadute?”.

“Sinisterazó nai digute —idazten du Larramendi-k-adizen dala Gaztelania, are ikasi ez dutenen artean” Iztueta-k berriz: “Sinisterazi nai digute aditzen dala gaztelania” *are* Iztueta-n *ere*. Geroxego “provehuric gábea”, Iztuetan *baguea*. *Edosqui*, Iztuetan “*edosquitu*”. “*Quinequien*” falta da Iztuetan. “Daquiten pisca arequin, hitz molcho, escunen baten diña ezdanarequin nola ecin adierazi ezdanarequin...”, “*Dela*”, *dala* Iztuetarenean, eta abar eta abar. “Achurlarien ta necazarien” achurlari ta necatzallen Iztuetarenean. “Gure izcuntza ederra”, gure euskara ederra Iztuetan. “Hizjario motel charr oyec”, “itz jario erausle motel char oec”, Iztuetarenean. Hauek dira desberdin batzuk Larramendiren testuarekin.

(9) Ikusi “Una dedicatoria inédita de Guipuzcoa-co Dantza...” *BAP*, XXXIII. 3. eta 4. kuadernotan, 545-549.orr., Donostia, 1977.

(10) Ikusi *Autobiografía y otros escritos*. Edizio, sarrera, oharrak argibideak José Ig.º Tellechea eginak. Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, S.A. 1973, 278-279. orr.

6. Bilboko hitzaurrea

Horrelaxe deituko diogu. Horrelaxe agertzen baita Iztueta'ren hirugarren emaztearen ondorengoez (Perez Yarza Bajineta sendiak) dauzkan dokumentu eta idatzietan.

Familia honek daukan liburua, zenbaki honekin azaltzen da indizean: 4 eta ondoren dakar argitasun hau: “estudio o parecer del señor Iztueta, escrito en bascuence, sobre la necesidad de conservar el idioma Bascongado, si es que se quieren conservar los Fueros en estas Provincias”. Bes-te dokumentu bat ere badago n. 13-kin “Notas escritas en vascuence y castellano por el Sr. Iztueta sobre la guerra de España contra Francia y Alemania”. Honek Iztuetak idatzita eta *Guipuzcoaco Condairan* daude. Lehen da hitzaurrea eta beste hirugarren zatiko 14 eta 15 aburuko-ak.

Azter dezagun hitzaurre hau:

14 orri dituen liburuxka bat da. Bere tamainua, Gipuzkoako Aldundian dagoen *Guipuzcoaco Condaira* manuskriptoaren berdina. Honek esan nahi du “borradore” bat dela, esateko era ezberdinekin.

Iztueta gehiago saiatu zen hizkuntzan, kondairan baino. Etzan histori-gilea, eta ezin eskatu historigile izatea. Horretarako etzituen izan ez libururik ezta ikasketarik ere. Baina... nola esaten dituen gauzak!

Ahalegin hau askotan azaltzen zaio, bai bertsoetan, baita prosan.

Eta hementxe dago gauzarik interesgarriena: Egiatzatzea bi liburuak, mamiz, berdinak direla, nahiz eta alderdi batzuk aurkitu, esateko era gehiago, esandakoetan baino.

Seguru asko, 1847.an argitaratutako idaztia, bera hil eta bi urte geroago, bigarren idaztia da eta beste hau, berriaz, lehena.

Has gaitezen lehen testu inprimitua-rekin eta gero Bilbo-ko hitzaurrearekin.

“Guipuzcoatar nere anaia maite leialac” (Bilbokon: “Guipuzcoatar prestu leial arguiac”); “mundu osoac badaqui” (Bilbok “mundu osoac badaquibada”); “lendabici” (B. “aurrenengo”); “burutzari doatsu” (B. “maitagarri”); “itzcun ederra” (B. “itzcuntz eder jaquintsua”); “behere adonatu ezdezutenac” (B. “gurtu ezdezutenac”); “gañeco oec eguiatzontzat guizon jaquintsuai beguien aurrean ifintzeco” (B. “obec”); “Ecin naiquidatu guentzaque arguibide zucenagoric eta indar andiagoric nola dan, gueuren echapean” (B. “Guipuzcoartarrac... Eusquera garbia baño arguibide zucenagoric eta indar andiagoric”).

“Itzquera utsunerac bagueco onec España guztico mendi, ibai, aintei-
ra, Erri ta beste toqui ezagugarriai jarritaco icen egoqui beren berenquiac

adiretzen dute arguiroqui, bera bacar bacarric dala Erresuma andi onetara lendabici aguertu izan zana...” / B. “Anciña anciñaco eta are lendabico etorquien itzquera gozo utsuneric bagueco au, norc eta non ta ceren bidez irozotua izan dan jaquiteco, beguiratzea asqui da berari, eta Guipuzcoaco orube garbian sortutaco sustrai pin sendoac ugari ematen dituzten erro mardul indartsuai, ceintzubetan icusten diraden arguiro, mundu guztiac guticiatzen dituen on gogoangari anitz eta baliosoac chit”).

“Eguia ciertoro au on-eguitea da izan alditequean gauzaric erracena chori buru puztu ascoc uste ez badute ere”, lo que no se dice en el de B., y sí “Buru ezbezalaco doain maitagarri oec goratzen ditugu bada Guipuztoarrac, Tubal dosuaren odol garbicoac izanic, berac ecarritaco izcuntz ederra eta onetsiac zucenqui ta osotoro gordetcen ditugulaco. Eguia garbiro au on eguitea baño gauza errezagoric ezda. Ara nola, cerez bidez ta itz guchian”.

“Norc ucatu bear du, bada, Euskara Guipuzcoan irozotu ez dala” (B. “Nor izango da bada ucatuco debana Euskara Guipuzcoan gordea izan ezdala...”) “Guipuzcoatarrac dirala” (B. “guipuzcoatarrac guerade-la”). “Lenengo” (B. “lendabico”).

“Provincia onetaco mugapeac” (B. “Guipuzcoaco mugape apur onen zatiric gucientsua, arcaiz tartzet josia bada ere, gai guz-tietara da berez Izaquiac ondo doaindua gauza baliose ascorequin”) impreson “... bertaco jaiotarrentzat iñon ere ez da bera dan baño bicilecu leunagoric, gozacotsuagoric, jostalluagoric eta maitaroagoric”. Eta segitzen du “¿Cerequin ordaintcen dirade, bada, mendi chinchur oec berenez ematen dituzten lore indartsu urgariac, ezcur mamitsu gozoac, aitz irme ezadetsuac beren errai garbietatic oparo ishurten dituzten iturri guezagozo osasunguilleac...” B. “Esanal guztien gañecoac dirade bada, mendi goititu oec uda ta negu gau ta egun beñere aspertu bague ematen dituzten ondasun maitagarriac. ¿Cerequin ordaintzen dira bada, arcaitz sendo oec beran errai garbietatic oparo ishurten dizquiguten iturri guezac gozo osasunguilleac; oetatic eguiñeratzen diran erreca ta ibai andi arrain gozanosadetsuz beteac; guizonaren laguntzaric bague berenez ematen dituzten berar sendagarri bazca ugari, arri pin, menasta balioso, zuaitz galant ezcur ioridun anitz eta beste onelaco gauza on asco doaric arten ditugunac? Mesede andi oec guztiac eta arc guiago eguiten dizquigute bada, zoriean sortutaco mendi goititu onguilletsu oec; cein bere lecu egoquietan ezarriac ifinico dizquitzuedan bezala”.

Hemendik aurrera, Bilbo-ko Idatzia, nahiz berdina izan bere mui-nean bestearekin, desbideratu egiten da, eta ez gutxi, beste idatzitik.

Horrela, idatzi honetan aipatzen dira Probintzia honetara etorri izan zirela: feniziarrek, cartago-tarrak, erromatarrek, godoarrak, arabiarrek, t.a. Bilbo-koak, berriz, ez ditu aipatu ere egiten.

5.or. hasi eta 12garreneraino, alderdi haundiak azaltzen ditu Bilbo 5. or.-ko idatzi honek beste idaztiarekin.

Bilbokoak ez du aipatzen, ez bere adinik, ez bere ezjakintasunik liburuei buruz, ezta ere ez ditu aipatzen euskaraz ez dakiten irakasleak, ezta irakasle horiek nola zigortzen zituzten beren ikasleak, euskarazko hitzen bat, uste gabe, esaten ba zuten.

Baita ere, moztu egiten du (11 bat lerro) Aita Larramendi-ren testu bat. Ezta ere ez dakar orain irakurriko dugun hau:

“Ah gure Aita on Larramendi Larramendi. Bozt onelaco eguia esanic joan ciñan emendi”. Ez da ere esaten euskararen etorkizuna Fuero-kin erantsita dagoela. Diferentziak dira hitzaurreko estrofak liburu inprimatuan eta Bilbo-ko manuskritoan. Honek honela dio:

“Guipuzcoatar prestu arguiac
Ona emen Euscaraz jarriac:
Zuen guraso maitagarriac,
Eguindaco azaña andiac”.

“Iracurri betaz
Gogoz ta arretaz
Ama onaren bicitza osoa,
iGutziz garbia ta chit gozoa!
Zuen zerbitzari, biotzeti,
Izan ta izango ere da beti,
Anaia amodia betetacoa;
Ceña dan Juan Ignacio Iztueta”.

Esaten genuen, baita ere, Bilbo-ko originalen artean, aurkitzen dela, zenbaki honekin: 13, orri bikote bat. Orri bikote honek, bere Historia-ren 3. zatiko XIX. aburua dakar.

Eta estrofak honela dio:

“Bere Escutarman ezagunda Guipuzcoa
Beti izandu dala Gudaria Gutzizcoa:
Beguiria nola dauca escuan goititua,
Erreguec Ezpata zorrotz larrugorritua.
Gañera amabi canoi ondra andian,
Francesai quenduac Velateco mendian.
iCeintsuc garbiro dauden aguiri aguirian!”

Originaletik hartutako estrofa, berriz, orain irakurri denari buruz, hauxe da:

“Eroqui ezarriac zucenqui neurtian
Guipuzcoaren armac daude aguirian,
Amabi canoi galant ondra andian,
Francesari quenduac Velate- mendian”.

Orri bikotean azaltzen den XV. aburuak eta bere *Historia* argitaratzeko erabili zen originalarenek ezberdintasun batzuk badizute, aburuaren izenburua jartzerakoan. Argitaratuan irakurtzen dugu: “Milla bosteun o uci ta bigarren urtean Irún aranzunen (11) Francesaquin Alemane-n contra Gipuzcoatarrac eguindaco batalla andien azal durea”. Bilbo-ko originalean, berriz, esaten da:

“Milla bosteun ogeui ta bigarren urtean Guipuzcoatarrac Irun aranzun, Aleman ta Francesaquin izan cituzten Batalla andien azaldurea.”

Nahiz naspil-samarra izan, eman nahi izan dizkizuet adibide batzuk, kontura zaitezten eta ikusi, Iztuetaren ondo idazteko zaletasuna, hitzen aldaketa eta gero eta hobetoago esateko zeukan grina (12).

7. *Condaira*-ren azterketa

Condairaren azterketa bat beharrezkoa zaigu, gero esango duguna ondo ulertu dezazuen: zer gai erabiltzen dituen, zenbat zati eta aburu t.a.

Hasteko, esan beharra dago, Iztueta etzala trebea ez historigile izateko, ezta ere antzinako dokumentuak aztertzeko.

Garaiko iritziak azaltzen dizkigu bere idatzietan. Horregatik ez diezaioгүйn eska, ezin eskatu zaiona.

Ez dio ondo Carmelo Etxegaray jaunak esaten duenean *Condaira* “un insigne monumento de candidez” dela.

Iztuetak hemendik eta handik bildu zituen, besteek Gipuzkoako historiari buruz idatzi zutena. Ikusiko dugu nola den-dena pusketaz osatua dagoen.

Berak bere begiz ikusi zituenak eta bere mamian sentitu zituenak ezik, bere historiak ez digu gauza haundirik ekartzen. Bere *Condaira*’ren meritua da euskarazko lehenengoa izatea.

Hiru zatitan zatitzen du Iztuetak *Condaira*:

Iztuetak berak esaten digu hitzaurrean (IX.or.): “Lendabico ezarri-co det Provincia onen asiera ta itzcuntza, noiztic, nondic, eta nolacoac

(11) Iztuetaerenean beti *aran*, *iranzu* beharrean.

(12) Ikusi gure lana *Anuario del Seminario de Filología Julio de Urquijo*, X. liburukia, 1976. Excma. Diputación de Guipuzcoa. Sobre unos originales de *Guipuzcoa-co Condaira* de Iztueta, 199-208.orr.

diraden. Bigarreanean jarrico ditut beraren lur, mendi, berar, arri, meatze, iturri, ibai, zuaitz, garau, abere, egazti, arrain eta oiei dagozquiote beste cembait gauza gogoangarri cer ta nolacoac diraden. Irugarrengoan ifinico ditut, bertaco biztanle-en erligioa, griña, doai, languintza, jostaldi, ta oiturac cer guisatacoac diran; beren guraso onac eguindaco azaña andiac; eta gañera icendatuco ditut, Gipuzcoan oraindaño ezagutu izan diran guizonic bitore ta aguiricoenac, nor ta cein Erritaco Semeac izandu diraden; eta oen icen andi beti iraungo dutenac, ceren bidez guelditu izan diran oroitpengarri Guipuzcoaren ondraco”.

8. Bachiller Zaldivia-ren kondaira Iztueta-nea

Idatziaren hirugarren zatian, 1.go aburutik 8 garreraino, idazten ...du Iztuetak guipuzkoarren erlijiontzat; izateko eta lan egiteko eratzaz, lurmaniatzeteaz, Guipuzcoako nekazarien elkartez, pelota-particatzaz, iri... eta Guipuzcoakoerrien egiten diran apustu ezaz aburu oietan, Zamakolaren liburuetatik hartuta asko dagonez gerogo ikusiko dugu. Gatozen ikustera zer hartzen duen bachiller Zaldivia-tik (13).

VIII garren aburutik, XXXII (23) garren abururaiano, Iztuetak Gipuzkoako Historia kontatzen digu, bachiller Zaldivia-ren eskutik. Erromatarren etorrera eta horien kontra egindako gudak, Iztueta-k *Sumaren* 3garren eta 8garren aburuetatik hartuz zituela aitortu beharra dugu. Zaldivia batxillerak 7garren aburuari hau jartzen dio: “De la guerra que tuvieron los cántabros con Octavio Augusto”.

Iztuetaren 8garren aburua: “Noiz eta nola etorri ziran Espaiñi-ara Visigodoak, Suevak ta Alanoak” eta Zaldivia Batxillerraren 8garren aburarena bat dator.

Iztuetaren 9garren aburuak “Arabearren etorrerà eta noiz eta nola galdu ziran Godoak” kontatzen digun bitartean, Batxillerrera 9garren aburuak kontatzen digu “Arabearrak etzituztela menperatu bi probintziak”.

Zaldivia Batxillerraren 10garren aburuak esaten digu “zer egin zuten gipuzkoarrek arabereek Rodrigo Erregea menpera zutenetik, Napparoko Iñigo de Arista kontra altxa zañerano”. Hau dena, Iztuetak hitzez-hitzez euskaratzen du.

Condairen 10garren aburuan esaten zaigu “noiz eta nola Gipuzkoa, Napparokin puskatuz, Kastilla-ko Erregearen alde jarri zan”. Zaldi-

(13) Eskuz idatzitako “La Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoanas” Gasteiz-ko Seminario-ko liburuetan aurkitzen da. Inprimitzen hasi ziren *Gymnasium* aldizkaria, baina gero moztuta geratu zen. Batxiller Zaldivia 1575-IV 28an hil zen.

viaren 11garrean aburuarekin bat dator. Hemen Zaldiviak esaten digu Gipuzkoa, Gaztelarekin bat egin zela eta Beotibarko gudaren berri “gaskontarren eta napartarren artean”. Zehaztasun gehiago ematen digu hemen Zaldiviak, Iztuetak baino.

Iztuetak 11garren aburuan luze kontatzen ditu Gorritiko gazteluarrren harrapaketa eta Beotibarko guda. Iztuetaren 13garren aburuak nola 2.000 seme gipuzkoarrak Burgos-a joan ziren, Portugaleko Erregeak hesituta zeukan gaztelu bat askatzera” esaten digu bitartean, Zaldiviak bere 12garren aburuan esaten digu nola Errege Katolikoen garaian Burgos-a jendetza bidali zen eta hemen Iztuetak aipatzen du Batxillerra.

Iztuetaten 14garren aburua eta Zaldiviaren 13garrena bat dator: “Naparroko. D. Juan Erregearen gudarostearen kontrako guda”. Iztuetak bere 14garren aburuan kontatzen digu nola etorri zen Frantsesa, 1512an eta nola bota zituzten Naparrotik eta Gipuzkoatik. Batxillerak, berriz, 14garren aburuan esaten du “nola gipuzkoarrak gogor egin zieten frantziarrei Hondarrribian eta Donostian.

Biek, 15garren aburua gai berdina dakarte: “Gipuzkoarren guda frantsesen eta alemanen aurka Irun-iranzun” eta honetan Iztueta luzatu egiten da 16garren abururaino.

9. Iztuetak dakartzan idazleak

Beste hitz batzurekin esango genuke zein autore edo idazle izendatzen dituen. Horretako hasi beharra dago zein nonbratzen dituen *Gipuzkoako Dantzan*. Kontuan eduki behar dugu Iztueta oso “kuri osoa” zela, beti Gipuzkoako berrien azterketetan, eta horietako asko ematen ziela bere lagunek: Juan Bt.^a de Arrizabalaga, Ramón de Guereca, Santiago de Unceta, Agustín Pascual Iturriaga, Juan Bt.^a Erro, Luis de Astigarraga eta abar.

Dantza liburuan izendatzen ditu Astarloa, Juan Bt.^a Erro, Hervás Panduro, Laramendi, Marina, Pitágoras, Platón, Plutarco, Scaigi, Tragía. Nonbratu esaten dugu, ez zitatu. Aipamenak hartzen ditu Juan Bt.^a Erro-tik bere *Alfabeto Primitivo*-tik (13 bis), Jovellanos eta Zamakolatik, Baita aita Nieremberg et Meagher-etik ere.

Gaspar Melchor Jovellanos, enkargatua izan zen argibide bat egiteko *Espéculos y diversiones* buruz eta bere aipamenak oso luzeak dira, 67 eta 69, 309, 311, 313, 315, 317 eta 319.orr.

(13 bis) Ikusi bere gutuna Iztuetari Azpeititik (1833-V-26) *Obras inéditas de Iztueta*, 164-165.orr.

Bi aldiz aipatua azaltzen da Zamácola. Lehenengo seinaturik *Historia de las Naciones Bascas*, Auch (Frantzian) argitaratua, 1818.urtean (133 ta 135.orr.), eta geroxego *Colección de Seguidillas y Canciones Españolas*, Madrid, 1802 (139 eta 141.orr.) *Preciso* izenarekin, beste askoren artean Zamakolaren izengoiti bat.

Erro izendatuz aipamena nahiko luzea da eta asko goresten du *Alfabeto Primitivo*. Hitz egiten du *Diccionario Geográficoari* buruz, *Historia de España* lehenengo alean. Bertso batzuetan gogoratzen du Aita Eusebio Nieremberg, nik uste irakurri edo etzun egin zuela *Diferencia entre lo temporal y lo eterno*. Oso bere gustuko ziren Aita Meagher-ek idatzi zituen bertsoak ardoaren laudio ziotan.

Kondairari begiratzuz, ésan behar da asko kopiatzen dela, baina ez idazleak eta nondik hartzen dituen berriak ez du esaten. Askotan “ad pedem litterae” hartzen ditu berriak. Nik uste dut gaurko egunean bezala, orduan oso gutxi irakurtzen zela eta Iztueta trebea zela erbiaren ordezkaria emateko.

Kondairan nonbratzen du Jovellanos (27.or., erdarán 543) (14). Esaten du etsai gogorrenak euskararen kontra Mariana, Mayens, Armes-to, Osorio... ta Joaquín Traggia izan direla. Asko ibiltzen du *Mundo Primitivo*, Astarloarena. Larramendiri buruz hitz egiten du, bere *Diccionario*, *Gramatika* aipatuz *El imposible vencido* eta ikusi dugu hartzen duen aipamena hiztaurrean.

Pedro Salazar Mendoza-ren *Monarquía en España* (XXII.atalburuan, 13.or.) aipazen du, *Diccionario Geográfico*, Gipuzkoako hitzen eta Batxiller Zaldibia. Geroago ikusuko dugu nolako berriak hartzen dituen aipamenik egin gabe.

Oso interesagarria da jakitea zein liburu ibili zituen azkeneko bere bizitzako urteetan. Pena haundia hartzen dugu betiko galduak izan direla berak idatzi zituen *pasaportes*, *cuentas del tiempo de su segundo matrimonio*.... Horien bitartez bere bizitzako berri asko jakin genituen. Tre-bea zen bere bizitzako kontuak eramaten.

Hemen ikus dezagun bere *Kondaira* idazteko lagundu zizkienak. Hauek dira: Larramendi-ren “*Diccionario trilingüe*, en dos tomos en pergamino y un tomo suelto de la misma obra, *Arte de la lengua vascongada*, *La antigüedad del vascuence*. Batxiller Zaldiviare-nak ‘un tomo en manuscrito y pergamino’. Astarloarena *El mundo primitivo*, *Apología y otro libro* de Astarloa manifestó hallarse en poder del hijo del difunto conde de Villafuertes en Tolosa”.

(14) Adibide bat ipinten du Iztuetak zeren uztabildua Gipuzkoan eta Gaztelan hartzen baita.

Hiztegien artean, “el *Histórico-geográfico de las tres provincias vascongadas y Navarra*, por la Real Academia de la Historia, en dos tomos en rústica, *Diccionario Español y Francés; Monarquía de España*, t. 1 y muchos registros de Juntas particulares y Generales de 1825, 27, 28, 31, 32, y otro de Generales de 1844 y otros libros que hablan de la provincia vascongada”, esaten da egin zen inbentarioan (14 bis).

10. Zein idazle kopiatu zituen Iztuetak

Sarreratik esan dezagun direla Batxiller Zaldivia, Astarloa, Erro, Zamácola, *Diccionario histórico-geográfico* eta *Diccionario Trilingüe* Larramendirena. Baten batek esan zuen Batxiller Zaldivia-ri jarraitzen ziola. Ez zen urruti ibili (15) Hara zer ikusten dugun. Lehenengo eta bigarren aburuak hasierako zatian Iztuetan kopiatuta daude. Hirugarren eta laugarren Zaldiviaren-aburuarekin.

Iztuetan hirugarren aburua *Kondairatik* Batxillerrenarena-ren V. aburutik egina dago, eta honela dio “De los nombres antiguos de estas provincias y de algunos lugares de ellas”, eta asko ateratzen ditu Erro-n *Mundo primitivo*-tik (16) eta Astarloarenetik (17).

Bigarren zatiak aurreneko eta bigarren aburuekin eginak daude. Zaldiviak esaten du: “...muchos valles muy deleitosos, los cuales, encerrados entre alturas que parecen amenazar el cielo, son regados de ríos cercados de todo género de árboles frutales..” Iztuetak berriz: “Beguiratu batean idurin badute ere aldats oec, amiltzaco zorien da dela cincilica erori naiean... Zaldivin IV alburua da” “en qué se emplean los moradores de estas dos provincias principalmente”.

Jatorrizko eta gehiena lan egina Iztuetaren liburuan daude aburua hirugarrena bigarren zatian ere *Condaira*-n, non hitz egiten den Gipuzkoako mendiei buruz laugarren aburu zatian berberean argibidea; bostgarrena “Guiuzcoaco arrobi baliosoen ugaritasuna”; seigarrena “meatzeac non ta nola eta cer guisatacoac diraden” eta zazpigarrena “iturri garbi on ugaritasuna”. Oso ondo hitz egiten du Zaldibiako erreka eta iturriei buruz.

Beste gauza bat gertatzen da sei ibai haundi Gipuzkoakoak zortzigarren aburuan. Dena kopiatzen du *Diccionario Historiko*”-tik (1802).

(14 bis) Ikusi *Obras inéditas...*, 220-223.orr.

(15) Fausto Arocena.

(16) Asko idazten du lore, abere, hegazti, pizti, arrainak eta abar. Herrialdez Erro-tik gauza asko hartzen ditu Iztuetak (orr. 210-219). Antzinako herriei buruz orrialde 220-233'tik. Mendi ezagunenak orrialde 224-228 eta 228 235 raino. Itsasoz, orrialde 235-240, eta ibai haundiei buruz 241-246. orrialdietan.

(17) Astarloatik asko kopiatutzen du Espainiako erri antzinako herriak (orrialde 205-212). Herrioi buruz: orrialde 215, 224, 225, 228 eta 265.

Kontuan egokitu beharrekoak dirade bederatzigarren aburutik hama-hirura, non idazten du baso, garau, abere, lore, hegazti, piztia, arrainei buruz eta abarrez.

Batxiller Zaldiviak ez zeukan idazterik gudari buruz Espainiari eta Frantziaren artean 1793 (Iztuetan XXI. aburua); ez da Napoleoren guda Espainian 1808. urtean eta ezta Karlisten gudari buruz 1833-39. artean.

Laudiorioak ematen badizkio Zumalakarregi-ri, dudarik gabe, Iztuetak gauza asko isilik uzten dituelako da.

11. Gipuzkoako herriko seme ospetsuak

Bere Kondairaren azkeneko aburua da. Mitxelena jauna egiatik asko urruntzen da, zera idazten duenean: "Lo que escribió sobre los hijos ilustres de Rentería (pág. 481 s.) y en especial sobre las obras del 'renteriano' Cristóbal de Gamón parece suponer un conocimiento del ms. de Juan Ignacio de Gamón, no publicado hasta 1930". Zergatik? kopiatu egiten duelako o erdaratik euskarara itzultzen duelako *Diccionario Histórico-Geográfico*-tik (1802). Jose Lasa Apalategik ere, hau jakin bazuen, lan hori hartzea baino etzuen. Elkarbide zeharo egin dezagun, zergatik herri batzuetako seme ospetsuenak berriz Iztuetarenak direlaco. Lehenengo orrialdean seinalatuz *Kondaira*-rena da, eta bigarrena erdaraz itzulitakoa eta La Gran Enciclopedia Vascak argitaratua.

ALBISTUR: 451/722. orr. kopia *Diccionario Hist.-Geográfico*-tik.

ALEGRIA DE ORIA: 452/723. orr. kopia.

ALZO DE ABAJO: 453/723. orr. Iztuetana idazten duenean gigante Joaquin de Elicehiri buruz.

AMASA: 453/723. orr. *Diccionario*ok ez du ekarten.

AMEZQUETA: 454/723. orr. kopia.

ANDOAIN: 454/723. orr. Iztuetarena idatziz aita Larramendi eta Juan Bt.^a Errori, buruz.

ASTEASU: 454/723 y 724. orr. kopia.

AYA: 455/724. orr. kopia.

AZCOITIA: 456-457/724 (455, 56 y 57). orr. kopia.

AZPEITIA: 457/724 eta 725. orr. id.

BEASAIN: 458-459/725. orr. id.

CESTONA: 459/725. orr. id.

DEVA: 459/725. orr. id.

DONOSTIA-SAN SEBASTIAN: 460/470/725-729. orr. kopia baina
moztu egiten du Dr. Camino-ren argibide luzea.

ELGOIBAR: 471/729. orr. kopia.

ELGUETA: 471/729. orr. kopia.

HERNANI: 471/729-730. orr. id.

RENERIA-ERRENERIA: 471-472/730. orr. id.

GUDUGARRETA: 474/730. orr. id. zabaldu egiten ditu berri batzuk.

GUETARIA: 474/731. orr. id.

LAZCANO: 477/732. orr. kopia.

LEZO: 478/732. orr. id.

LEGAZPIA: 477/732. orr. id.

MONDRAGON: 479, 480, 481/732-733. orr. id.

MOTRICO: 481-482/733-34. orr. id.

MUTILOA: 044. 483/734. orr. id.

OÑATE. orr. 483-490/734-737, kopiatu egiten du argibide luzetik.

OYARZUN: 491/737. orr. id.

PASAJES: 491/737. orr. id.

ONDARRIBIA-FUENTERRABIA: 492-493/737. orr. kopia.

ORIO: 495/737. orr. kopia.

TOLOSA: 493-498/737-739. orr. id.

URRESTILLA: 498/739. orr. id.

URSURBIL: 498-499/739. orr. id.

VERGARA: 499-500/739-740. orr. id.

VILLABONA: 500/740. orr. id. baina ez du ekarten *Diccionarioak*
“Carlos V’ren Baratzen aquerrac ezpata dantzan”.

VILLAFRANCA DE ORDICIA: 501/740. orr. kopia.

YCAZTEGUIETA: 501/740. orr. ez du *Diccionarioak* ekarten Iztue-
tak ipinten duena.

YDIAZABAL: 503/741. orr. kopia, baita zerbait Iztuetak berak ipinia.

YRUN-URANZU: 503/741-742. orr. kopia.

ZARAUZ: 506-507-508/742-743. orr. kopia.

ZALDIBIA: 504-505/741-742. orr. Iztuetak idazten duenean fray Pedro de Zaldibia o Pedro de Argayari, buruz. Arenas de San Pedro(18).

ZUMARRAGA: 508/743. orr. kopia.

Irakurleak frogatuko zuen 40 herrietako seme ospetsuei buruz Gipuzkoakoak Iztueta ez zela paper zaharretan eta liburuetan berri bila. Hitz batez hartzen ditu *Diccionario Histórico-Geográfico*-tik. Bi ale liburu onak bere liburutegian zeuzkan.

12. Zamakola Iztuetarengan

Iztuetak etzuen ezagutu Aita Larramendiren *Corografía de Guipúzcoa*. Liburu hau argitaratu zuen Aita Fitak Bartzelonan 1882.urtean (19). Iztuetak ez du behin ere hitz egiten ezagutu zuela. Laguntza haundikoa izango zen Iztuetak bere *Kondaira* idazteko. Horrenbeste aburu azaltzen diren Larramendiren liburuan: erlijioa, ohiturak, gipuzkoatarra izateko modua, festak, jostailuak, dantzak, hizkuntza... Baina esan dugun bezala Iztuetak etzuen ezagutu.

Iztuetak bere maisu bezala hartu zuen Zamakola. Berari segitzen dio eta askotan lotsa gutxiren kopiatu. Idazle hau ez da gure tartean oso ezaguna. Balikete bere liburua atera zuelako Auch (Frantzia) 1818. urtean. *Historia de las Naciones Bascas* Iztuetak ezagutu zuen bere *Dantza* liburua atera aurretik, zergatik toki batzuetan hitz egiten duelako idazle horri buruz. Ez Zamakolaren izenarekin, Don Preciso'rekin baizik.

Larramendi ondoren izan da Zamakola gauza gehiago eta luzeen idatzi duena Euskal Herriari buruz edo *Naciones Bascas* gainean berari gustatzen zaio idaztea.

Beraren baizpena batetik laudorioak eta apologista dela garbiro egiten dute Zamakola eta Iztueta bezala eta biok antzekoak dira. Egia da Iztuetak ez duela aipatzen *Kondairan*, baina Zamakolaren aipamenez beterik dago Iztuetaren liburua. Gauza asko hartzen dizkio.

(18) Ikusi BAP (*Boletín de la Real Sociedad Bacongada de los Amigos del País*), año XXXV. Cuadernos 1.º y 2.º, San Sebastián, 1979. "Precisiones en torno al prendimiento de Maragato por Fray Pedro de Zaldibia", págs. 228-294.

(19) Lehiaketa hau Villabonan egin zen Zabala Amezketakoa eta Chabalategui, Hernanikoa, 1803. urtean.

Zamakolaren idazteko modua honela da:

“Con dificultad se hallará otra nación en el mundo, que dé mejor acogida a los forasteros” (t. III, pág. 53). “Reina en todos un fondo de virtud y de pundonor tan admirable, que cualquier otro español se precia de tener un amigo Bizcayno...”. “Son extremadamente ciegos adoradores de las costumbres de su patria...”. “Aman tanto su libertad y costumbres que antes se dexarán morir que someterse a la servidumbre ni a otras leyes” (id. pág. 52).. “La palabra que se da entre los Bizcaynos es un contrato sagrado” (id. pág. 54). “Se aman los Bizcaynos y los otros Bascos con una afición extremada a donde quiera que la fortuna los conduzca, y se ligan tan estrechamente entre sí para socorrerse unos a otros, que más parecen individuos de una sola familia que naturales de una provincia” (id. pág. 55).

Baina gertuago ikus dezagun Iztuetak nola kopiatzen dion. Zamakolak honela idazten du:

“Los habitantes de Bizcaya son robustos, fuertes, ágiles, activos, honrados y trabajadores” (t. III, pág. 47). Iztuetak: “Benenez ondraduac, leialac, ernaiac, languilleac, jostattiac, azcarrar” (Condaira, pág. 212). Zamacola: “Quando algún Basco caía enfermo con calentura o con algún achaque” (t. III, pág. 48). Iztuetak Honela: “Gaishoric arkitzen danean bat...” (pág. 240). Zamacola buruz: “Tienen tan buena organización para la música, que causa admiración ver a los mozos del campo sin saber leer ni escribir, estar toda una noche cantando a compás, improvisando la letra o poesía Bascongada, con tal gracia que sorprende a los hombres más sabios...” (pág. 49). Iztuetak buruz: “Letra bat bacarra ere ezagutzen ez duten artzain... eta oen guisaco asco icusten ditugu sarriro, edoecin gauzaren gañean ematen zaioten itzpidea, erabaguitzen duela cantuz verso-etan zucen ta garbiro, guizon arritzen diran moduan” (pág. 215).

Nahiz egia izan Iztueta dela lehenengo aitortle bertsolarien lehiaketan, ikusten da zein ederki kopiatzen dion Zamakolari.

Zamakolak euskaldunen erreljioaren gainean honela esaten du (20).

“...vueltos los ojos al cielo exclamaron jaun-goicoa” (t. 11, pág. 292). “Debemos pues concluir que la religión de los Bascos es la más pura y antigua... sin que entre ellos haya habido jamás falsos dioses ni ídolos a quienes hubiesen prestado adoración” (id. págs. 295-296) y “jamás se han separado después los Bizcaynos de la verdadera creencia de la Religión Católica”.

(20) José Ignazio-ren argitalpena, Donostia, CMLXLX.

Iztuetak gauza berbera honela idazten du: “Munduaren lenengo adifñetic Euscaldunac adoratu izan dute beti arimaco beguiaquin baicic icusten ez dan ceru ta lurren Eguille andia, ceñari deitzen diogu aoa beteco icen gozo ecin egoquiagoarequin Jaungoicoa... bañan Guipuzcoa-rracacoez dute adoratu izan beinchu ere beren Jaungoico ill-ezcor eguiaz-co baicic; eta sinismen onetan irme beti izan ciralaco, Jesucristoren Evangelioa entzun becin” (pág. 209, IIIren. zatian lenengo al.....) (Guipuzcoaren erligioa cer eta nolacoa dan).

Adibide honetan ez da ikusten zein ondo kopiaetzen dion Iztuetak Zamakolari? Gehiago ekartzea badago, baina nahikoak izango dira.

Nahiz beraren *kondairatik* urrundu une pixka batean, idatz ditzagun *Dantzatako* liburuan Zamakolari hartu zizkionak. Aurretik eta ordutik Iztuetak beti gogoan eduki zuen Zamakola.

Lau testu erdaraz eta euskaraz ipintzen ditu Iztuetak bere *Dantza* liburuan. Egiaren onez esan dezagun ez dituela oso ondo itzultzen. Bi hartzen ditu Gaspar Melchor de Jovellanos zen liburu ezagunetik: *Espec-táculos y diversiones públicas*. Jovellanos-en liburua, hau da bere bi ibilal-di egin zituenak Euskal Herrira 1781 eta 1797.ean fruitua. Iztuetaren liburuan datozen orrialdeak: 12 ta s. eta 146-159.

Hirugarren testua *Historia de las Naciones Vascas*-tik aterako du (A.V., rrialde 90). Guk irabili duen edizioan 71.oharra 90.orr. t. III eta Iztuetaren 50-52.orr. Laugarren eta azkeneko testua azaltzen da *Colección de seguidillas y canciones españolas*, Madrilen argitaratua 1802.urtean eta *Dantza* liburuan 57.or. Iztuetak hartzen du 1802.koa, baina guk 1816.koa 5. ed. Imprenta de Repullés, 263.or.

Iztuetak aguro ezagutu zuen *Historia de las Naciones Bascas*, 1818. argitaratua eta honela dio idazle horri buruz *Dantza* liburuan: “...oarquetu zitezte bada ongui itz aurre edo prologoan ezarririk daucadan Damon Athenastarren erabadaqui edo sentenziaziaquinduria aundico guizon sonatu onec esaten du ecic; ecin gambiatu ditezquelariaren soñuac non eta dembora berean gambiatcen ez dan erri beraren bicibidea” (pág. 33) Baita ere “...enzun ezazute cer esaten dun gure egunetaco guizon iaquin-tsun batec”.

Ez da bakarrik txunditura Iztuetarena Zamakolagatik, baizik berari kentzen dion ikasketak bere *Dantza* liburua egiteko orduan. Horrez gainera eduki behar da kontuan Iztuetak egiten dituen aipamenak, argitzen direnek 71, 72 eta 73. oharra hirugarren alean *Historia de las Naciones Bascas* 90, 91 eta 94.orr.; Zamakolak aurrez idatzi zituen bere liburuan *Elementos de la Ciencia Contradanzaria*.

Honela dio: “Enre los Spartanos la danza no sólo era una imágen de la guerra, sino también un estudio de la historia de sus mayores...” “Compárese el ayre marcial, enérgico y alusivo de estas danzas antiguas, con el insulso, monótono y fastidioso bayle de las contradanzas de nuestros días, que nada dicen ni significan, y se verá la diferencia de costumbres de unos tiempos a otros. El nombre mismo de contradanza está diciendo que es un bayle contrario a las antiguas danzas...”.

“Diga enhorabuena el famoso profesor *Mr. Marcel*, célebre baylarín parisiense, que su siglo no había producido sino tres hombres grandes, él, Voltaire y Federico II” (nota 71, pág. 90). “En España y aun en Francia confunden indistintamente con el nombre de *músicos* a los profesores que componen las obras de este arte, y los que sólo saben leer la nota...” (nota 72, pág. 91). “*Dámón* famoso músico de Athenas, citado por Platon en el libro IV de su república, decía, que no podía cambiarse la música de los pueblos, sin que al mismo tiempo fuese cambiado tambien”.

Hasierako hauek dira testu eta ideiak hartzen dituenak Iztueta-k Zamakolarengandik. Izaera edo irudi gerrakoak euskal dantzan garbi azaltzen dira Zamakolagan. Berak esaten du:

“Las danzas de Bizcaya y de las provincia Bascas conservan aún el carácter guerrero y terrible que establecieron aquellos antiguos Bascos que lidiaron tantas veces con los Romanos, y que fueron terror y espanto de sus águilas imperiales” (t. III, pág. 92).

Berak esaten du dantzak direla ohituren eta erakunde publikoaren euskarri. Askotan gauza hau gogoratzen du. Sortaldeko dantzari buruz honela esaten du: “es una representación licenciosa de lo más atrevido del amor; que esta danza llevada de Cartago a Roma anunció la caída de las costumbres republicanas, y que finalmente se perpetuó en España por los Arabes baxo el nombre de ‘fandango’”. Baita ere “que todos los zorzicos y canciones que en lo antiguo se componían en los países Bascos, eran para cantarse y jamás para tocarse solos con los instrumentos, como lo hacen hoy por una corrupción imperdonable” (t. III, pág. 92). Bertan eta 73. oharrean hitzegiten du dauden harremanak poesia, musika eta sentimentuekin.

Gauza luzea izango litzateke orain eta hemen hitz egitea nola Iztuetak ikusten duen irudi gudaskoa euskal dantzetan (21) baita soinu eta

(21) Ikusi “Iztueta’reñ olerkiak”. Baita ere “Iztueta, credibilidad de su *Guipuzkoa-ko Dantzak*. Su influencia en el folklore de su tiempo”, Eusko-Ikaskuntza, cuaderno de sección de folklore, n.º 1, pág. 35.

abestiei (22) indar etikoa duen dantzak (23) eta honelaxe beste gauza asko, batez ere ekarri dituen okerrak kanpoko modak, Italiakoak, Frantziakoak eta abar eta abar.

Baten batek esan du “que resulta curioso que un hombre como Iztueta cuyo comportamiento no parece haber sido moralmente ejemplar se dedique a repartir consejos morales en alta voz... como un *sermolarí*” (24). Esan behar dugu gauzok esaten direla Zamakola ez duelako ezagutzen eta Iztuetak idazten dituenak bestean aurkitzen direla. Horregatik garrantzi haundikoa da jakitea Iztuetak hartzen dituen Zamakolaren liburutik (25).

13. *Condaira*-ren balioa

Meritu haundikoa, estreinakoa euskaraz idatzita. Bazekin Iztuetak, hitzaurrean zera idatzi zuenenean:

“Bañan icusten deralaco arquiroy, gure Ama maitati Guipuzcoac jaiotzatic dituen doain eder ta escubide andiac, Euscarazco itzcuntz garbian aguertaratu baguez, arquitzen dirala, ez balira bezaolaishen, chocora baztertuac, beretarontz dedan amodiozco naitasun bero bici gartsuac murguildu nau, ezdagoquidan lan andi oni equitera; uste oso osoarequin ezen, izango aldala Guipuzcoatar ernairen bat, nic esaten ditudan moldacaitzqueri ta uts-aldiac egoquitu ta beteric, igoco dabena condaira balioso au goienengo mallara”.

Nik neronek galdera hau nire buruari egiten diot ? ez zuen Iztuetak penatuko umeeek ikasiko zutela edo jende zaharrak *Gipuzkoako kondaira* bere estrofetan? Ez zuen zori hori ikusi ezta eduki ere. Bere *Kondairan* ikusten dugu zein amodio haundia izan zion berari, erromantikoa, guztiontzat eredu eder bat izan baitzen.

Kondaira ez da “un insigne monumento de candor” Karmelo Etxegaraik egun batean idatzi zuen bezala: Bai gutxi ezagutzen zuela bai bere irudia baita ere bizitza eta bere idaztiak!

(22) Id.

(23) Iztuetaren liburuan orrialde askotan hitz egiten digu dantzaren moralitateari buruz.

(24) Ikusi XI, Cuadernos *Txistulari-Dantzariak*, extraordinario julio 1991, 146, 66.or. Baina Ansorenarek ez daki Iztuetak gauza hauei buruz Zamakolarengandik hartzen dituela gaiak.

(25) Ikus BAP, año XI, Cuadernos 3-4, San Sebastián. “Una fuente inadvertida en las obras de Iztueta”, 783-797.orr.

Fausto Arocena'ren iritzia are *Suma* batxiller Zaldivia-rena azkeneko argitaratzearen hitzaurrean esaten duenez: "Iztueta, cuyo *Condaira* viene a ser una versión amplificada de la *Suma*", nahiko soila eta gain-gainetik joa derizkiot. Ez da hainbeste eta hain gutxi ere ez. Iztuetak aburu askotan, hamasei gizaldiko azkeneko laurdenerarte jarraitu eta berridaztzen diola egia da. Baina, gerora, moldatzen da bera, Batxillerraren laguntasunik gabe, bere dohai eta ezaguerak erabiliz, batez ere bere bizitzan gertatu ziren hiru gudaz hitz egiten digunean: Kobentzio guda (1793); Napoleonen guda (1808) eta lehenengo Karlisten guda (1833-1840), nahiz eta guk eztakizkigun iturri batzuk ere erabili, guk uste dugunez.

Berak hartzen dituen gertaerak dira —dudarik eta zalantzaik gabe— garrantzi haundienetakoak. Eta hemen azaltzen da Iztueta-ren dohaia, haundia benetan. Idazten ditu bere bizitzako gertaerak, ez orduan bizi direnentzako, gero etorriko dinentzak baizik. Gai honetan Iztueta histori-gile haundiago izango zen gauza asko idatzita zirenak aldamenen utzita, bere denborako gauzak (nola bizitzan jendea, jan, jantzi, ohiturak egunerokoak, abar eta abar idatzi balitu). Ez dakigu horrenbeste gauza denbora haietakoak. Horrela lehen berak idatzitakoak osatu zitun *Kondairan* baino gutxiago *Dantza* liburuan idatzi zituenak.

Erdaratutako *Condairaren* hitzaurrean, Jose Lasa Apalategik esaten digu Aita Larramendi-ren *Corografía de Guipúzcoa* erabili zuela. Hau ez da egia. Iztuetak etzuen ezagutu liburu hori. Ez eta ere ikusi Alza jenerala tiroz hiltzea bere jaioterriko Zaldibiko enparantzan mila zortziehunta berrogeita seian gertatua. Iztueta izan ere urte bat aurretik hil zen, ez bazen piztu ikusteko.

14. Iztueta bere tokian

Utz ditzagun beraz gauzak bere lekuan. *Kondaira* ikasketarik gabe, dokumenturik erabili gabe, Iztuetak erruz gauzak itzultzen ditu erdaratik euskarara. Baina beretik ere gauza asko nahastuz, badaki maniatzen eta piper pittin bat jartzen prestatzen digun janariari.

Baten batek esango du Iztuetari merituak kendu dizkiodala. Ez da hau egia. "Quique suum" esaten da. Bakoitzari berea. Hori egin dut. Gero eta gero Iztueta hobetoago ezagutzen ari gara. Zer gutxi zekien 1929.urtean Zaldibian egin zien omenaldian! Esateko, ezer ez.

Iztuetak esanak ondo aztertu behar dira. Adibidez, esaten du etzuela parterik hartu Billabonako bertsolarien lehiaketan 1803.urtean "zeñean izandu nintzan jueztaco Zabalac billatua; baña egun batzuek aurretik eritasun ohiki-batec artu ninduelaco, ez nuen serbitu...". "Eritasun chiki" zen Tolosako gartzelan zegoela.

Fernando VII.ri buruz idatzen du “gure Errega biguña”. Baionatik etorri zenean, Iztuetak zigorra hartu zuen eta 1814. eta 1815. urteetan Tolosan berriz gartzelan egon zen. Zergatik oso “afrantsesatua” izan zelako Azpeitia bitartean.

Hori bera esan daiteke bere *Dantza* soinuaren hizketatik. Antzina-koak direla. George Borrow, o ‘Jorgito el inglés’ ondo harrapatu zuen. Honek esaten digu: “De es-ta música se han publicado algunos trozos en Donostia (San Sebastián) en el año 1826, editados por un tal Juan Ignacio Iztueta. Consisten en unas marchas rudas y emocionantes, a cuyos sonos créese que los bascos antiguos tenían la costumbre de bajar de sus montañas para pelear con los romanos y después con los moros. Al escucharlas llega uno con facilidad a creerse en presencia de un combate encarnizado. Oye uno las resonantes cargas de la caballería, el ludir de las espadas y el rebote de los cuerpos por los barrancos abajo”.

“Esta música —segitzendu— va acompañada de palabras, pero qué palabras. ¡No puede imaginarse nada más estúpido, más trivial, más desprovisto de interés! Lejos de ser marcial, la letra refiere incidentes cotidianos, sin conexión alguna con la música. Las palabras son evidentemente de fecha moderna” (26).

Hori da egia. Ez diogu kenduko Iztuetari meritua, eta haundia, doinuak biltzen jakitea. Belarri ona eta merito haundia izan zuen Donostiako musikoak Albenizek eta Latierrek pentagraman ipintzea. Baina —Borrozek esaten duen bezala hitzak“son evidentemente de fecha moderna”. Iztuetak esangu du “anciñacoac”, baina berak ezarritakoak.

Esan dut Iztueta gizon haundia izan zela. Berak ematen dizkigun berriak, bere doinu-liburua Espainia guztian aurreratua, beraren amodioa hizkuntzari, ohiturei, bere bertsoak Kontxesiri (niretzat finenak euskal literaturan) eta abar eta abar. Baina esan duguna, historigile bezala ez zuen izan dokumentuak aztertzeko denborarik eta ez ere “formaziorik”.

Ameslaria izanik, zen bezala, bihotz bigunarekin beti irakurtzen dut Larrunarri, Naiñarri edo Txindokiri buruz idatzi zuena: “Aitz goititu onen erpiñera beste eguiteco bague igoric, egon izandu naiz neur bein baño geiagotan, campo zabal icusgarriari beguira ezin aspertuz”.

Txunditurik, harriturik, ezin aspertuz, Gipuzkoako lurraldeei begira izaten bazen Txindoki-ko harrizko orratz punta horretatik, esan genezake horixe izan duela bere bizitza, bigarren zatitik gutxienez (1820): Gipuzkoako ama maiteari, bere kondairari eta gauza onari beti begira pozez, eta baita etorkizunaren begira egonez.

(26) *La Biblia en España*, Alianza Editorial, Madrid 1970, pág. 418.

15. Breve bibliografía

Alfabeto de la lengua primitiva de España, de J. B. Erro, Madrid, 1806.

Apología de la lengua bascongada o ensayo crítico filosófico de su perfección y antigüedad sobre todas las que se conocen, de Pablo Pedro de Astarloa, año 1803, XXIV : 452. Diversas ediciones en 1882 y 3n 1983.

Baserritar neque zaleentzaco, escobia o escabidea, guraso justu ta Jaquntun familiya ondo asi eberren exemplu, de Moguel, Juan Antonio (*Peru Abarca*), Bilbao, 1816, pág. 285.

Diccionario geográfico de España, de Sebastián Miñano, 1826-29.

El mundo primitivo, Juan Bautista Erro, Madrid, 1815.

Historia de las Juntas Generales y la Diputación Foral de Guipúzcoa, 1992.

Monarquía de España, de Pedro Salazar de Mendoza, Ibarra. Madrid, 1770-71.

Ordenanzas de 1760, 1766 y 1814, por Fernando VII.

Relacion de Diputados Generales de Guipúzcoa desde 1550 hasta 1877, Serapio Mújica. Diputación de San Sebastián, 1943.

Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoanas, por el Bachiller Juan Martínez de Zaldibia. Introducción y notas por Fausto Arocena.

Ultima etapa de la unidad nacional. Los fueros vascos en 1846, de Fermín Lasala.

Una agrupación vascongada de 1820-50, por Fermín Lasala.